

TÖRTÉNETFILOZÓFIAI GONDOLATTÖREDÉK.

HOGY ez a világ, ámenben vagyunk és élünk, amelyben szenvedünk, küzdünk, sikereket akarunk elérni s felette gyakran kudarcot vallunk, minden ízében tele van megfejthetetlen rejtélyekkel, hogy születésünk pillanatától kezdve egész utolsó leheletünkig oly világban élünk, amely a csodák szakadatlan láncolatát tárja elénk, valóban olyan igazság, amit mindenki hamarosan megért, mihelyt csak kissé körültekint a világban. Mondanom sem kell, hogy az ember élete, még a legközönségesebb embernek egészen mindennapi élete is, még sokkal inkább csodálatos és rejtélyszerű, mint a rajtunk kívül levőnek tartott mindenség léte és működése. A mikrokosmos mintegy meghatározza a makrokosmos csodáit. A fizikai világnak csodáit egyáltalában nem kicsinyelhetjük le. A csillagos ég bizonyára a csodák miriárdjait jelenti, de a föld maga is annyi csodát tár elénk, hogy mi ezeket a csodákat befogadni sem vagyunk képesek. Ezekkel az eddig említett csodákkal szembeállíthatjuk a lelki jelenségeket, amelyek legalább is olyan csodálatosak, helyesebben sokkal, de sokkal csodálatosabbak, mint a fizikai jelenségek, még akkor is, ha a fizikai jelenségek csoportjából a csillagos égre, a csodák csodájára, irányítjuk is

¹⁸⁾ P. Trahard: Le romantisme défini par „Le Globe“, 1925.

figyelmünket. Felette különös és sajátságos dolog, hogy az emberek abban a minden ízében csodáikkal telt világban, amelyben élnek, a közvetlen közelükben levő legnagyobb csodák mellett egyszerűen elhaladnak . . . olyanszerűen, amint már Szent Ágoston oly találóan megjegyezte: „Az emberek elmennek megcsodálni a hegyek csúcsait, a tenger szörnyű hullámain, a folyók tovarohanását, az óceán mozgását, a csillagok járását s *önmaguk* mellett egyszerűen elhaladnak.“ (Szent Ágoston Confessiones 10, 8, idézve Kornis Gyula „A lelki élet“ című műve I. kötetében.) Tagadhatatlan nagy és fenséges csoda a csillagos ég csodája, de ennél nagyobb és fenségesebb csoda az, hogy én láthatom a csillagos eget és hogy a világ minden dolgait, köztük a csillagos eget is csodálatosnak s rejtélyesnek tartom.

Ez ugyanaz a gondolat, amit Pascal oly gyönyörűen fejez ki, hogy annak elismétlése bizony-bizony mindnyájunknak örömet szerez: „Az ember nádszál, a leggyöngébb a természetben. De gondolkodó nádszál. Az egész világegyetemnek nem szükséges ellene fegyverkeznie, hogy összezúzza: egy kis pára, egy vízcsepp elég rá, hogy megölje. De ha a világegyetem összezúzná, akkor is nemesebb maradna gyilkosánál, mert ő tudja, hogy meghal és hogy milyen előnye van felette a világmindenségnek, hanem a mindenség erről mit se tud.“ (Pascal: „Gondolatok“ 285. dr. Nagy József fordítása).

Az élettelennek tartott anyaghalmoz mindenség bizonyára csodálatos és nagy méretei következtében egyben fenséges is. Az élet megjelenése mégis meghatványozza a világ csodáit, a szellem megjelenése pedig nemcsak meghatványozza a csodákat, de voltaképpen a szellem az, amely létesíti is a világ minden csodát: *a szellem voltaképpen az, ami mind a fizikai, mind a szellemvilág összes jelenségeit csodálatossá teszi.* A tudat és öntudat határtalan birodalmi, az érzetek, szemléletek, képzetek, az“ emlékezet, a képzelet, a gondolkodás, érzelem és akarás birodalmi, — amely birodalmak valójában *az egész világot, az ember egész világát befogadják,* meghatározzák és körülhatározzák, — bizonyára semmivel sem kevésbé csodálatosak, mint a természet három országának: az ásvány-, növény- és állatországoknak minden csodákkal szaturált csodái és rejtélyei és mint az anyaghalmoz mindenségnek a végetlen térben és~a kezdet és vég nélkül való időben megjelenő velejében mindig csodálatos, örökké rejtélyeszerű s alapjában mindig fenséges dolgai.

Minden élőlény valahogyan eligazodik ezen a világon. Mi emberek is eligazodást keresünk ezen a világon. A tudomány hatalmas eszköz arra, hogy *helyesen* igazodjunk ed abban a világban, amely tele van rejtélyekkel, amely rejtélyek felismerésére már az is elegendő, ha előítéletektől mentesen kinyitjuk szemünket. Ha meg a dolgoknak végére akarunk járni, ha a dolgok lényegét akarjuk felfedni, ha az ok és cél stb. kérdésekre keresünk feleletet, ha minden felelet „után újabb kérdéseket teszünk fel attól a nyughatatlanságtól vezetve, amely a Schopenhauertől- animál metaphysicumnak nevezett embert arra sarkalja, hogy minden téren a végső kérdésekig hatoljon előre, — akkor eljutotunk a mindenre kíváncsi nagy kérdésfeltevőhöz: *a filozófiához,* ami egyszerűs mind *a sokféleségben egyseget* s az egyébként teljesen megérthetetlen jelenségek mögött *állandóan értelmet keres,* — talán azóta szakadatlanul keresi mindenben az értelmet, amióta Anaxagoras ezt elsőnek megtette. Az értelem

ugyanis, amellyel a világ dolgainak megértése céljából a világ dolgaihoz közeledünk, többé-kevésbé mindenütt ezen a világon, a világ összes jelenségeiben s ezek között talán leginkább az eszes lények világának jelenségeiben, az emberi élet és történet jelenségeiben, értelmet keres — és mert keres, talál is értelmet még ott is, ahol az valóban nem egészen könnyen meglátható és feltalálható.

A világ minden dolgai között *én vagyok önmagamhoz a legközelebb. A legközvetlenebb közelségben önmagamhoz én magam vagyok. Ezt a közvetlen közelséget, amelyben önmagamhoz s önmagammal én vagyok, metafizikai közvetlen közelségnek akarom nevezni*, jelezvén ezzel a szokatlan kifejezéssel azt a nagy filozófiai igazságot, hogy az *egész világnak*, — egészen mindegy ha azt mondom is: *az egész világomnak* legmélyebb gyökér szálai az énbe nyúlnak le, lévén az én az a legbiztosabb fundamentum, amin *egész világom, azaz az egész világ* nyugszik, mert erre épült fel.

A világnak — az én-en kívül — minden többi dolgaihoz csak közvetve, az én közvetítésével férközhetem. Bárminő vonatkozásban bármily közel jussak is a világ többi dolgaihoz, ez mindig csak az én közvetítésével történhetik. Épen ezért, mint Schopenhauer oly sokatmondó, tömörséggel mondja: „*a világ az én képzetem,*“ amit egy régebbi formulával oda explikálhatunk, hogy *quidquid recipitur, ad modum recipientis recipitur*. Nem kérdéses, bizonyítani felesleges is, hogy én önmagamhoz állok legközelebb. Az is mindjárt első pillanatra könnyen megérthető, hogy a hozzám leginkább hasonlókat inkább megérthetem, mint a hozzám kevésbé hasonlókat. Az embereket tehát, jóllehet komplikáltabbak, mint az állatok, mégis inkább megértem, mint az állatokat; — s ezen az úton haladva tovább, joggal állíthatom, hogy a növényeket még az állatoknál is kevésbé értem meg, az élettelen világ pedig már egészen távol esik megértésemtől, amellyel szemben bizony majdnem teljesen tanácstalanul állunk. Nem véletlen az a sajátos tünemény, hogy a gondolkozás történetében az anyag nem egyszer indentifikáltatik a nem-létezővel, azzal a nem-létezővel, ami természetesen még érthetlenebb az emberi észnek, mint az anyag.

A most elmondottak után könnyen azt gondolhatnánk, hogy az önmegismerés a legkönnyebb és a legegyszerűbb dolog ezen a világon. Mondanom sem kell, hogy ez teljesen elhibázott és hamis következtetés volna. Az önmegismerés olyan követelmény, amelynek nem a kezdő, hanem csak a végső bölcsesség tudna megfelelni. *Az önmegismerés nem a kezdete, hanem a vége minden gondolkodásnak, helyesebben a kezdete is, — és a vége is minden gondolkodásnak, — de az út a kezdettől a végig — végtelen.*

Nem véletlen az, hogy az emberi gondolkozás történetében az én önmagát csak későbbben veszi észre, amikor már a külvilágra vonatkozó ismereteit filozófiai rendszerekbe sűrítette. És egyáltalában nem véletlen, hogy csak a gondolkozás hatalmas fellendülése s pompás virágzása után keletkezett Kant filozófiája, az emberi ész grandiózus kritikája, aminek helyes értelme egyszersmind azt is jelenti, hogy a világot csakis az énből, a makrokosmost csakis a mikrokosmosból érthetni meg.

Az önismerés a filozófiának bizonyára egyik legfontosabb, talán centrális kérdése, amely kérdés talán az egész világ legnagyobb rejtélyét vagy talán éppen a világ minden rejtélyét hivatva van megoldani. A történelem maga is voltaképpen az önismerés problémájával foglalkozik, sőt talán nincs is más tudomány, amely a filozófián kívül, oly mélyrehatóan foglalkoznék ezzel a problémával s azt annyira centrális kérdésnek, a kérdések kérdésének tekintené, mint a történelem. Persze, ha történelemről van szó, akkor rendszerint nem az egyes ember életére, akarására, cselekvésére, küzdelmére, elért eredményeire s elszenvedett küzdelmeire gondolunk, hanem valamely kollektívebb alanynak, rendszerint valamely nemzetnek vagy éppen magának az emberiségnek életére, gondolkozására, akarására, cselekvésére, küzdelmére kell gondolnunk. Hogy a történet megismerésének rendkívüli sok és nagy és sok tekintetben egyáltalában le sem küzdhető nehézségei és akadályai vannak, hogy a történet lényegének megértése semmivel sem könnyebben megoldható feladat, mint a lét bármely csoportjának megértése és hogy az értékek felismerése és elismerése ezen a téren mily rendkívül nagy jelentőségű, azt ma már alig kell bizonyítgatni. Ilyen problémák iránt manapság világszerte nagy lévén az érdeklődés, csak üdvözölhetjük Kornis Gyula egyetemi tanárt abból az alkalomból, hogy „Történetfilozófia“ című művében, amely „A magyar történettudomány kézikönyve“ I. kötet 1. füzeté gyanánt jelent meg még 1924-ben, a Magyar Történelmi Társulat kiadásában, nagy tudományos felkészültséggel, de a szélesebbkörű olvasóközönség igényeit is kielégítően megismerteti élvezetes és tanulságos módon a *történelem tudományelméletét*, — amely arra a kérdésre felel meg, hogyan és mikép ismerhetni meg a történetet, — a *történetének methafizikáját*, — amely a történeti jelenségek végső kérdéseire, a lényeg kérdésére akar feleletet adni, amely kérdések közül bizonyára a legfontosabb és legfogasabb is a szükségszerűség, szabadság és célszerűség kérdése, amely aztán beletorkollik abba a feltevésbe, amely szerint a történet voltaképpen az isteni világtervet valósítja meg — s végül megismerteti a *történeti értékelméletét*, amely a történetnek a legfőbb értékekhez való viszonyát s a fejlődés és hanyatlás, a történet végső értelme és célja s végezetül a történeti optimizmus és pesszimizmus nagy kérdéseit tárgyalja, — mindenütt nagy tudással megmagyarázza a problémákat s felmutatva a megoldási kísérleteket. A könyv mint ismeretterjesztő munka minden tekintetben csak elismerést érdemel. De ennél több ez a munka, mert betekintést nyújt nekünk egy nagy irodalmi és tanári működést kifejtő filozófiai író értékes világfelfogásába is. Amellett gondolatébresztő is Kornis e kitűnő műve. — Könyvének olvasása közben és részben hatása alatt vettem papírra magam is ezt a gondolat-töredéket, amelynek hibáit azonban *semmiestre sem akarom Kornis kitűnő műve rovására betudni*.

* * *

Akárhogyan nézzük akár az egyes nemzeteknek, akár pedig magának az emberiségnek életét, ha csak nem vakítatjuk el magunkat a különösebbnél különösebb teoriáktól, okvetlenül el kell ismernünk, hogy minden közösségnek, minden kollektív alanynak, bármily önállóan tekintjük is ezt a kollektív alanyt, *legalább is conditio sine qua non-ját éppen az egyén, az egyes egyedi lét, tehát az egyes személyek teszik*. Az egyes egyéneknek életét történetnek

nevezhetjük, mert az egyes egyéneknek igenis van történetük. Persze, ha úgy képzeljük, hogy ha már most ezeknek az egyes egyéneknek történetét összegezzük, megtaláljuk az egyes nemzeteknek, illetőleg magának az egész emberiségnek történetét is, hát egészen biztosan nagyot csalódnánk, mert lehetetlen az egyes emberek történetének sommázatából megkonstruálni a kollektív lények kollektív életét, illetőleg történetét. Úgy hisszük, ép annyira lehetetlen, mint az egyes embert alkotó sejtek életéből megalkotni valamely ember életét, illetőleg történetét.

Mégis az egyes ember élete és a nemzetek élete között igen nagy hasonlatosság van, úgy hogy bizony nem minden jog és alap nélkül állított, *hogy a nemzetek élete nagyban az, ami az egyes emberek élete kicsinyben.* Az egyes ember életfolyása is elejétől végig fizikai kísérő jelenségek keretében történik, csak úgy mint a nemzeteknek s magának az emberiségnek élete is, *de sem az egyes emberek élete, sem a nemzetek s az emberiség élete nem merül ki a fizikai jelenségekben, a fizikai életben.* Nem kérdéses; egészen bizonyos, hogy az egyes egyén életében nagy jelentősége van a fizikumnak, a földrajzi tényezőknek, a környezetnek, a kultúrviszonyoknak stb. stb. külső és belső tényezőknek. Ezek a külső és belső tényezők természetesen éreztetik hatásukat a nemzetek és az egész emberiség életében is. És mégis amikor történetről, illetőleg történelemről van szó, akkor mind az egyes embernek, mind pedig a kollektív lényeknek életében *elsősorban és legkiváltképpen a szellem élete, fejlődése, illetőleg hanyatlása érdekel bennünket,* mert ismétlem, *sem az egyes ember élete, sem a nemzetek s az emberiség élete nem merül ki a fizikai életben.* Más, ennél bizonyára magasabbrendű, minden egyes embernek, minden nemzetnek s az egész emberiségnek élete.

Minden aggályoskodás nélkül nem akarom elfogadni azt a szélteben hangoztatott állítást, amit amolyan közkeletű igazságnak szoktak venni, hogy a történet voltaképpen csak az ember világában kezdődne s másutt csak átvitt értelemben és csak annyiban beszélhetünk történetről, amennyiben lényeges változásról, egy. cél felé való haladásról avagy ettől való eltávolodásról lehet szó, de minden fenntartás nélkül igaznak ismerem el azt a megcáfolhatatlan igazságot, hogy *bennünket embereket leginkább Ű'Á ember története érdekel. Ehhez érezzük magunkat legközelebb; ebben vagyunk, élünk, működünk.* Ép ezért igen nagy és napjainkban különösen jól átértett igazságot fejez ki Kornis, amikor könyvének előszavában azt mondja: „Az ember történeti életének végső problémáira vonatkozó tudatlanságunk fájóbb és lehangolóbb, mint a természet végső okainak *ignorabimus-a.*“ Az ember történetében mi rólunk szó, rólunk van szó akkor is, ha a régmúlt időket nézzük, csakúgy mintha napjaink életét figyeljük meg. Épen ezért aztán az is kétsébevonhatatlan igazság, hogy minden létet és minden változást is csak önmagunkon keresztül, gyakran önmagunk analógiájára avagy „beleéléssel“ tudunk megérteni. Minden létet, általában minden dolgot, természetesen és legerőteljesebben minden történést. *Ha bármilyen methafizikai elméletet állítok is fel a mindenségről, az mindig az én énemnek felfogását fogja visszatükrözni.* Ha azt mondom: minden létező anyagi valóság, akkor valahogyan minden létező dolgot olyanszerűnek gondolok, mint az én saját testemet, ha meg azt *mondom,* hogy minden létező szellemi valóság, akkor

valahogyan minden létező dolgot olyanszerűnek gondolok, mint az én saját szellememet (lelkemet), ha meg a világot anyagi és szellemi valóságokból állónak állítom, akkor a világmindenségben ugyanazon dualizmust vélem feltalálni, mint amilyenek a test és lélek viszonyát tekintem. Ennek a gondolkodásnak az a végső következménye, hogy ha bármely dolgot ezen a világon velejében meg akarok érteni, az másképen nem történhetik, csakis úgy, hogy az ismeretlent az annyira amennyire ismertből: mondjuk a közvetlen közelből ismerténből és én mintájára akarom megmagyarázni és megérteni. A kollektív lény, mint amilyenek a történet tulajdonképeni alanyát, a nemzeteket kell tekintenünk, voltaképen a megnagyított egyén lévén, ami áil az egyénre s az egyén életére, az *mutatis mutandis áll a nemzetek életére is*. A nemzetek életében is van fizikai élet, de a felsőbbrendű, a fontosabb, *az, amiért a fizikai élet is létjogosultsággal bír; a szellemi, illetőleg a szellem-erkölcsi élet*. Ha az egyéni életnél, a lelki jelenségek terén is nagy *fontossága van az okság és célszerűség kérdésének, úgy természetesen a történetnek filozófiai megvilágításában is ilyen rendkívüli jelentősége van* — nevezzük nevén a problémát: a determinizmus és a ideológia kérdésének, amely utóbbi nézetem szerint összhangba hozható a determinisztikus felfogással és azzal a másik felfogással is, amelyről az idealizmus nem tud és nem akar lemondani, amely szerint minden emberi akarás és cselekvés, a nemzeteknek véráztatta útja is, ha talán hosszú, hosszadalmas és kínos kerülő utakon keresztül is a kultúridealok felé viszen, oda, ahová az Isten, a fizikai és erkölcsi világ alkotója, fenntartója és kormányzója akarja eljuttatni az embereket, a nemzeteket és az egész emberiséget. Minderre az igazságra, minderre a feltevésre, mondjuk minderre az erkölcsi posztulatumra azonban nem annyira a külvilág jelenségeinek megfigyeléséből s a történeti eseményeknek tanulmányozásából jutunk, hanem inkább önmagunknak megfigyeléséből, önmagunkba való elmerülés útján jutunk. *Ugyanis a világ lelkéhez legközvetlenebb közelben önmagunkon keresztül juthatunk el.*

Mikép ismerjük meg önmagunkat! Úgy, hogy ha közvetlen szemléletben megragadjuk önmagunk legbensőbb lényegét, amely hogy úgy mondjuk, független minden időbeli vonatkozástól. Mégis, ha önmagamat igazán meg akarom érteni, akkor kénytelen vagyok szemlét tartani egész múltam felett, a felett a múlt felett, amely mind mostanig velem jött, amely voltaképen most is eleven ható erővé, lényem alkotójává vált: helyesebben és érthetőbben: egész lényem voltaképen időben fejlett ki azzá, ami, a lényem kibontakozására szükség volt egész múltamra, aminthogy lényem teljes kibontakozására szükség van az egész nekem hozzáférhető jövőre is. *Az egész ember ismeretéhez az egész ember szükséges — és nem elégséges a töredék-ember*. Ma én csak egész múltammal együtt alkotom azt az embert, aki most vagyok s ha magamat így ebben a történelmi szemléletben tekintem, bizonyára jobban, alaposabban ismerem meg magam, mintha csak a jelent, az én jelenemet, az éneket a jelenben, nézem, ami oly nagyon keveset mondhat nekem magamról is, a világ dolgairól is és az emberiség életéről is, amely médiumokba pedig belevész egész létem és egész életem; helyesebben: úgy látszik, ezekben a médiumokba belevész egész létem s egész életem is. Sem az én lényem, sem ezen keresztül semmiféle akár fizikai, akár szellemi lét, léhát sem a természet,

sem a történet semmiképen sem érhető meg a múltam nélkül. *Egész lényem többszörösen rejtélyes kérdőjel a múlt ismerete nélkül.* Az ismerd meg önmagad! követelésnek semmiképen sem tudunk eleget tenni, ha nem azon kezdjük, hogy múltunk felett szemlét tartsunk, így remélvén legalább is azt, hogy megérthessük, — ha talán nem is a szó igazi értelmében legbelsőbb lényegünket, de mindenesetre — legalább is jelenünket s ennek kapcsán *egész világunkat: a történetet, amelybe lényünk teljesen belevész — és az egész mindenséget is, amelybe lényünk szintén teljesen belevész.*

Minél inkább ismerjük múltunkat, annál könnyebben érthetjük meg jelenünket. Hogy azonban még saját múltunknak megismerése is milyen nehéz, hogy mennyi sok megtévesztésnek vagyunk kitéve ennél a vállalkozásunknál, hogy a hibaforrásoknak mily nagy tömege hátráltatja a tisztán látni akarást, azt igazán nem kell talán senkinek sem bővebben magyarázni, aki csak bármily kevés időt fordított arra, hogy tisztán lásson múltjában. Egészen bizonyos az, hogy mindenkinél, aki csak visszatekint múltjába, a „Dichtung“ alaposan összekeveredik a „Wahrheit“-tal, úgy hogy a kettőt alig, helyesebben: sehogy sem lehet szétválasztani. És mégis szükség van a múlt ismeretére a jelen megértése céljából, bárha igen nehéz is a múlt ismerete, helyes és teljes ismerete pedig egyenesen lehetetlenség. Csakis ennek a megértésnek és ismeretnek birtokában remélhetjük, hogy valamennyire eligazodhatunk a világban.

Amit mostan nyilvánvalóan önmagamnak megismeréséről mondtam, az természetesen minden egyes ember megismerésére és megértésére is áll — és még nagyobb mértékben áll minden nemzetnek s az egész emberiségnek megismerésére és megértésére. A történet medrében fejlődik ki minden kollektív lét is s ennek a kifejlésnek ismerete nélkül teljesen érthetetlen minden kollektív lét, minden nemzet s az egész emberiség is.

A történet egész biztosan tele van költészettel: Klió teljes joggal helyet foglalhat a múzsák sorában. A múltban — épen a fantáziának a történelemben való nagy szerepe következtében — aligha helyesebben láthatunk, mint a jelenben s valamely nemzet vagy pláne az emberiség múltját aligha tisztábban láthatjuk, mint saját múltunkat. A történettudósok tudják ugyan módját ejteni annak, hogy a történet megismerésének hibaforrásait a lehető minimumra redukálják, de viszont a történeti megismerés felett szkeptikusan elmélkedők sok-sok érvet tudnak felsorakoztatni az ellen a naiv felfogás ellen, hogy a múltat, amely sohasem tér vissza s az eseményeket, amelyek mindig singularisak — akár az egyes ember, akár pedig a nemzetek és az emberiség életében történelmi leírásban hüen meg lehetne rögzíteni. Azt pedig, hogy egyes emberek lelki alkatát utólag pontosan és hüen meg lehessen rajzolni, — ami pedig a nagy történelmi egyénekénél, akik csinálják a történetet — felette érdekes és nagy jelentőségű lenne, — valóban joggal és komoly alappal alig lehet remélni. Hogy Hannibál milyen volt, különösen hogy karaktere milyen volt, azt hüen és pontosan sohasem fogjuk megtudhatni, de a nagy római történetírónak, Titus Liviusnak halhatatlan jellemrajza, amelyben Hannibál nagy férfi- és katona-erényeivel szembeállította rendkívül nagy erkölcsi fogyatkozásait, amely sorok úgy hangzanak, mintha Róma az idők beteljesedéséig örök szitkait szórná Karthágó nagy hadvezérének emlékére is, örökké hüen meg-

marad az emberiség tudatában. „Has tantas viri virtutes ingentia vitia aequabant: inhumana crudelitas, perfidia plus quam Punica, nihil veri, nihil sancti, nullus deum meus, nullum ius iurandum, nulla religio.“

A múlt ködbe burkolja az eseményeket, a jövő ködbe burkolja az eseményeket, a jelen pedig köztudomás szerint szintén nem a tisztánlátás területe. Ez olyan igazság, amit mindenki tud, legjobban tudja épen a történetírő.

Könnyen azt hihetnők, hogy a legtöbb ember úgy él ezen a világon, hogy törekvéseiről, célkitűzéseiről, küzdelmeiről alig ad számot valamikor is magának. Él — majdnem azt mondhatni: az élet kényszerűsége folytán, mintha mi része sem lenne, illetve mintha épen semmi önálló része sem lenne egész létében és működésében. Még azt sem lehet mondani, hogy ezek a valóban egészen köznapi és mindennapi emberek valamiképen éreznék az élet kényszerűségét. Nem, mert ha ezt tennék, akkor életük *tudatos* és *öntudatos* lenne. Már pedig, ügylázszik, hogy a legtöbb ember élete nem tudatos és nem öntudatos, hanem hogy úgy mondjuk, tudat nélküli, *kiegészítő része mintegy a természetnek anélkül, hogy a legtöbb emberben bármilyen akár homályos tudata derengene is annak, hogy ők kiegészítő részei a természetnek, illetőleg a mindenségnek.* Ez az öntudat és tudatnélküliség vonatkozik természetesen egészen általánosságban a legtöbb ember életére, de vonatkozik természetesen a jelen mellett a múltra is és a jövőre is. Mit tesz ez? Azt, hogy ahol igazi öntudat- és tudatnélküliség van, ott a múltnak tudata is, tehát a történelem is hiányzik. *A múltnak ismerete, tudata nélkül pedig nem lehetséges a tudatos célkitűzés a jövőben.* Vagy ha van is ilyen célkitűzés, az csak kapkodás lehet, az semmiesetre sem lehet olyan, amely komoly helyeslésre számot tarthatna. Ami az egyes emberre áll, az még teljesebb mértékben áll a nemzetekre s magára az egész emberiségre is.

És mégis az emberek általában úgy gondolják, hogy a történetnek van valamelyes célja. És ha ezt a célt esetleg nem is lehetne könnyűszerrel megállapítani, mint *objectiv* célt, azt semmiképpen sem tudják elképzelni az emberek, hogy az emberi történetnek, az egyes nemzetek s az egész emberiség történetének, tehát életének ne lenne legalább amolyan *subjectiv* célja, tehát olyan célja, amit az ember, illetve az egyes nemzetek s egészen határozatlanul körvonaloza az egész emberiség tűzne ki magának. Hogy az egyes nemzetek célokat tűznek ki maguknak, egészen kétségtelen és nyilvánvaló is. A nemzeteknek, hogy úgy mondjam, van erre külön szervük is. Ilyen szerv *a törvényhozás* és a kormány, amelyeknek az a feladata, *hogy bölcs megfontolások alapján gondoskodjanak valamely nemzet helyes életének feltételeiről.* Ha meg erről gondoskodnak, akkor tudniok kell, mi *az a helyes élet.* Ezt pedig csak a célnak pontos ismerete alapján lehet tudni. A látszat az, hogy volta-képen a legtöbb ember, de még bizonyos fokon az egyes nemzetek is tudat és öntudat nélkül, a múlt ismerete nélkül s a jövőben való tudatos célkitűzés nélkül élnek le életüket. Ha azonban mélyebben szemügyre vesszük életünket, úgy csakhamar meglátjuk, hogy ez még sincs egészen így. Ellenkezőleg. *Tudatunk végig kíséri egész életünket, azt hol kisebb, hol nagyobb világosságba helyezvén s tudatunk biztosítja a múlt, jelen és jövő kontinuitását, biztosítja*

egszersmind lényünk egységét is. Céljaink, kis és kicsinyes céljaink is tudatosak s múltunkból eredők s egzsersmind valami módon harmonizálnak a célok céljával is. És sajátos dolog, amit első hallásra alig is hihetnénk el: *a célt, a nagy célt valamennyien jól tudjuk, jól ismerjük.* Nem kell sok magyaráztatás nekünk, nem is kell sokat tudnunk ahhoz, hogy az emberi lehetőségeken belül megállapítsuk azt a célt, amelyet az embernek ezen a világon, úgy is mint egyének, úgy is mint nemzetnek vagy akár emberiségnek is el kell érnie, amire mindnyájunknak legjobb érzése és hite szerint is, minden körülmények között is, minden áldozat árán is törekednünk kell. És erre törekednünk kell akkor is, — megismételve Kant észellenesnek látszó tanítását, amely azonban az emberi gondolkozás, talán épen a *lét* legmélyebb mélységeiből tör elő: „*du kannst, denn du sollst!*“ — ha a determinizmus igazsága napnál világosabb is előttünk s ha életünkől, a történetből és a természetből egyképen számúzzuk is a szabadság fogalmát. Ez a cél: az erkölcsi ideál, amelynek magasságából minden, minden ezen a világon elenyésző törpének látszik, még minden nagyság és minden fényesség is. Bizony bizony Platónnak igaza van: a Jónak megismerése az emberiség legnagyobb feladata:

Emberileg magasztosabbat az erkölcsi ideálnál el sem tudunk képzelni. Sőt ha lehet az örök ideálok között rangsort megállapítani, úgy az erkölcsi ideált minden többi ideál fölé kell helyezni, sőt azt is megállapíthatjuk, hogy minden többi ideálnak csak annyiban lehet létjogosultsága, amennyiben participál az erkölcsi ideálban; ami azt jelenti, hogy az ideálok voltaképpen és velejében valamennyien erkölcsi ideálok — s másmilyen ideál nem is lehetséges. Az mondatott és ezt gyakran elismételgetik az emberek, hogy csak kétféle politika lehetséges: a Plátón és a Machiavelli politikája. Emellett a most érintett és nagyjából körvonalozott felfogás mellett *csak* egyféle politika lehetséges, ez van harmóniában a világ, az élet s az emberi élet alapjával, okával, céljával és értelmével: a platonikus, jelentvén a platonikus politika az erényt, jelezvén ez a felfogás azt, hogy az embernek s az egyesnek az erényre kell törekednie az erény által előírt úton. Ha már most ezzel a légben járó megállapítással szemben az emberi életet — és pedig akár az egyes ember életét, — akár pedig a nemzetek s az emberiség életét nézzük, mit láthatunk ott? Hát igazán igaz-e az, hogy az emberi élet irányítói általában az erkölcsi ideálok? Ha megfigyeljük az egyes embereket, bizony a legtöbbször könnyű megállapítanunk, hogy „mily közönségesek“ az emberek. Az egyes nemzetek élete pedig szépen hangzó frázisok mezében játszódik le, de a diplomácia a nemzetek életének nomenclaturájában egyáltalában nem egyjelentőségű az őszinteséggel s az igazmondással, a háború, amely pedig elég gyakori érintkezési módja a nemzeteknek, az emberi gonosz ösztönök fékevesztett tobzódását jelenti.

És mégis erkölcsi értékeket becsül a legtöbbre mind az egyes ember, mind a kollektív személyiség, az egyes nemzetek s maga az emberiség is. *A legzüllöttebb ember is magasra értékeli az erényt s vágyódik is utána.* A mélység keresi a magasságot, a sötétség a fény felé tör. Az sem véletlen, nem is csak a divat dolga, hogy az *emberek művelésre törekszenek* s akik erre valami okból maguk már nem képesek, ha módjuk van, *arra törekszenek, hogy legalább gyermekeik legyenek műveltek, azaz a szellem-erkölcs biro-*

dalmában előrehaladást tegyenek. Róma büszke volt s méltán büszke lehetett Fabriciusra és Regulusra s minden népek kívánják vajha sok Fabriciusuk és Regulusuk lenne nekik is. Az emberek és a nemzetek is *erkölcsösöknek akarnak legalább is látszani*, ha talán többen azon a véleményen vannak, hogy még nem engedhetik meg maguknak azt a *luxust*, hogy erkölcsösök is legyenek. De igenis szeretnék az emberek s nagy vággyal, leküzdhetetlen vággyal vágyódnak is arra mind az egyesek, mind a nemzetek is, hogy vajha megengedhetnék maguknak ezt a luxust, ami egyedül képes értékessé tenni az élelét. Ám nevezzük ezt luxusnak, mindenesetre azonban olyan luxus ez, ami nélkül mind az egyéni élet, mind pedig a nemzetek s az egész emberiség élete is nyomorúságos volna, olyasvalami, ami — mivel ellentétben van az erkölcsi ideálokkal — valóban nem is érdemes arra, hogy létezzék, mert azt minden további okfejtés nélkül megállapíthatjuk, hogy ami ellentétben van az erkölcsi ideálokkal, az nem érdemli meg a létet, az valami, aminek nem kellene, nem volna szabad létezni. Talán az egész létnek, általában mindenesetre az emberi létnek célját és értelmét csakis az erkölcsiség teheti. És mégis, ha kissé szemügyre vesszük a történetet, lehetetlen elfogultság nélkül minden téren haladást látnunk s ez alapon szilárdan hinni az emberiség végtelen perfektibilitásában, ellenkezőleg a tények alapján már-már inkább azt hihetjük, hogy „mint Schopenhauer mondja — az emberi nyomorúság ugyanaz a tragikomédiája játszódott le, csak hogy mindig új kosztümökkel és új kulisszákkal: *eadem, sed aliter*, vagy a Biblia sötétlátású filozófusának szavai szerint: „Micsoda az, ami volt? Ugyanaz, ami ezentúl lesz. Micsoda az, ami történt? Ugyanaz, ami történni fog.“ (Ecc. 1. 9.). (Idézve Kornis „Történetfilozófiá“-ja 192. oldaláról.)

A történeti optimizmus és pesszimizmus kérdése voltaképpen azon a ténykérdésen dől el, vajjon erkölcsi ideálok világítanak-e az emberiség történetének útjára vagy sem? Ha igaz az, hogy minden dolgok kezdete előtt és minden dolgok vége után Isten áll, ahonnan minden dolog kiindul s ahová minden dolog visszatér, akkor igazán semmit sem kell bizonyítani az optimizmusnak. Bár legyen is igaza Hegelnek, aki szerint: „a világtörténet nem a boldogság termőföldje. A boldogság korszakai a történelem üres lapjai közé tartoznak“ — azért az említett hit alapján mégis az optimizmusnál lesz az igazság, sőt ennek a hitnek alapján még akkor is az optimizmusnál lesz az igazság, ha a tények egészen más nyelven beszélnek is. *Az optimizmus fő ereje a hit, a hit pedig azt a mindnyájunk által óhajtott igazságot fejezi ki, hogy a világokat szilárdan tartó világpillér, amire maga az ég is támaszkodik, az erkölcsiség, célja és értelme az egész mindenségnek s egyben megfejtése is mind a fizikai, mind a szellemi világ összes rejtélyeinek is* — és hogy az Isten az, ahová minden dolgok vágyóvda vágyván, a történeti élet medrében lejátszódo processzus útján, visszatérnek. Emellett a felfogás mellett a determinizmus tanítása sem látszik annyira vigasz nélkül valónak, kietlennek, mint amilyenek első pillanatra feltűnik, mert ez esetben a minden emberi akarás és cselekvés által is megnyilatkozó szükségesség csak azt jelenti, hogy a világok felett uralkodó kényszerűség, kozmikus kényszer határozza meg mind a világ, mind az emberiség, mind a természet, mind a történet életét és működését, de ez az élet és ez a működés azért igenis szolgálhatja Isten céljait, mert

a szükségesség, a kozmikus kényszer az ideálok által megvilágított utakon keresztül mindeneket szükségszerűen Istenhez vezet.

A világ összes titkainak megoldása s kulcsa mi bennünk van, az én mélységeibe nyúlik lé a világegyetem legszilárdabb pillére, amin mind a fizikai, mind az etnikai világrend nyugszik mint amolyan „phaenomenon bene fundatum“-on. A metafizikai közvetlen közelség, amelyben mi önmagunkkal állunk, módot nyújt nekünk a világ titkainak s köztük a legfontosabbnak, az emberi élet titkainak megoldásáfa is. Önmagunk legmélyebben fekvő belsejéből megtudhatjuk a világ nagy titkát, azt, hogy az erkölcsiségért, ami mindenek felett van, van minden lét s ennek céljaiért történik minden ezen a világon s benne az emberiség történeti életében is. Hogy ezt az ember megértheti, ez adja meg a „*gondolkozó nádszál*“-nak nagy értékét s a világ dolgai között semmivel össze nem hasonlítható, mindenek felett való méltóságát. — Ha azonban ez nincs így, vagy nem hisszük, hogy így van, akkor mit sem tud bizonyítani az optimizmus. Akkor a történetből könnyen Herder pesszimizisztikus bölcsességét olvashatjuk ki: „A történet kapujának felirata: hiábavalóság és rothadás.“ De sőt: nem ez mondható akkor az egész emberi életről, sőt talán általában minden éleiről is? Ha önmagunk belsejéből hitet s erőt merítve nem hiszünk a Jóban s a Jó világalgató, világfenntartó és világot irányító hatalmában, bizony bizony elismételhetjük Voltairenek diabolikus mondását: „mint történetíró azzal töltöm az idomét, hogy végig barangolom a világegyetem bolondokházait.“ *Az emberi hit, — ember pedig nem tud meglenni a Jóban való hit nélkül, — az emberiség történetéből minden időben s minden körülmények között theodiceát csinál, — hit nélkül azonban a tények sohasem beszélnek ilyen kenetes ékesszólással.* Mert az igazság, a földről nézve, azaz anélkül, hogy a földi élet után a vallásos hit által kilátásba helyezett túlvilágba betekinteni merészelnék, az, és csak annyi, hogy az emberi történetben igenis vannak nemes tettek is, de borzalmasságok is, van itt-ott igazságszolgáltatás is benne, de van sohasem reperálható igazságtalanság is. És végezetül minden emberi élet, legyen az akár egyéni, akár valamely nemzet élete, a természetszerű elmúlás következtében is már, okvetlenül tragikus.

Bárány Gerő.